UOT 94”19/...”

ŞƏBNƏM HÜSEYNZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin
“Azərbaycan tarixi (humanitar fakultələr üzrə)” kafedrasının doktorantı
tural21th@mail.ru

SOVET DÖVRÜNDƏ MİLLİ AZLIQLARA MÜNASİBƏT

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/109/144-151

Sovet İttifaqı milli azlıqlara qarşı siyasətində ziddiyyətli yanaşmalar nümayiş etdirmişdir. İnqilabdan sonra bolşeviklər millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu dəstəkləsələr də, zaman keçdikcə mərkəzləşdirilmiş siyasət bu azadlıqları məhdudlaşdırdı. 1920-30-cu illərdə Sovet hakimiyyəti milli azlıqların dillərini və mədəniyyətlərini qorumaq üçün müəyyən tədbirlər görsə də, Stalinin hakimiyyəti dövründə repressiyalar gücləndi. Bir çox milli azlıq zorakı deportasiyalara məruz qaldı, mədəni və dini fəaliyyətləri məhdudlaşdırıldı. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı və sonrasında Krım tatarları, çeçenlər, inguşlar və digər qruplar kütləvi sürgünlərə məruz qaldı. Sovet rəhbərliyi onları almanlarla əməkdaşlıqda ittiham edərək ağır şəraitdə Orta Asiya və Sibirə göndərdi. Xruşşovun “istehkam dövrü”ndə bəzi milli azlıqlara bəraət verilsə də, mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti davam etdi. Sovetlər Birliyinin süqutuna yaxın dövrlərdə milli azlıqların haqlarını bərpa etməyə və müstəqillik hərəkatlarına yol açmağa başlayan proseslər getdikcə gücləndi. Sovet dövründə milli azlıqların siyasi və mədəni hüquqları rəsmi olaraq qorunsa da, reallıqda onların üzərində ciddi nəzarət və assimilyasiya siyasəti aparılmışdır. 1920-30-cu illərdə Sovet hökuməti milli azlıqların ana dillərində təhsil almasını və mədəniyyətlərini inkişaf etdirməsini dəstəkləyən siyasət yürüdürdü. Lakin bu siyasət qısa müddət sonra dəyişdi və rus dili tədricən dominant mövqeyə gətirildi. Stalinin rəhbərliyi dövründə milli azlıqlara qarşı sərt repressiyalar başladı. Çoxsaylı etnik qruplar kütləvi repressiyalar və deportasiyalarla üzləşdi. Xüsusilə, 1940-cı illərdə Krım tatarları, çeçenlər, inguşlar, qaraçaylar və başqa xalqlar zorla Orta Asiya və Sibirə sürgün edildi. Bu deportasiyalar zamanı minlərlə insan həyatını itirdi. Sürgün edilən xalqlara illərlə öz doğma torpaqlarına qayıtmaq qadağan edildi. Onların məskunlaşdıqları bölgələrdə isə ruslaşdırma siyasəti gücləndirildi. SSRİ-nin rəsmi ideologiyası milli birlik və sosialist qardaşlığını təbliğ etsə də, əslində milli azlıqların mədəni və siyasi hüquqları ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdı.

Açar sözlər: stalinizm, repressiya, deportasiya, assimilyasiya, mədəni hüquqlar.

Giriş. Sovet İttifaqı rəsmi ideologiyasında beynəlmiləlçiliyi və xalqların bərabərliyini təbliğ etsə də, praktiki olaraq milli azlıqlara münasibət müxtəlif dövrlərdə fərqli formada olmuşdur. İnqilabın ilk illərində xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ elan edilsə də, bu siyasət qısa müddət sonra dəyişdi və güclü mərkəzləşdirmə siyasəti tətbiq olundu. Sovet hakimiyyəti bəzi milli azlıqlara müəyyən hüquqlar versə də, onların siyasi müstəqilliyini və milli kimliklərini qorumaq imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırdı. Xüsusilə Stalinizm dövründə milli azlıqlara qarşı repressiyalar, kütləvi deportasiyalar və assimilyasiya siyasəti gücləndi. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı bəzi etnik qruplar casusluq və xəyanətdə ittiham edilərək öz torpaqlarından zorla sürgün edildi. Daha sonra bəzi islahatlar edilsə də, milli azlıqlar üzərində nəzarət və diskriminasiya müxtəlif formalarda davam etdi. Yalnız 1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqının zəifləməsi ilə milli hərəkatlar gücləndi və milli azlıqlar öz haqlarını tələb etməyə başladılar. Bu dövrdə baş verən hadisələr milli azlıqların sosial, mədəni və siyasi vəziyyətinə birbaşa təsir göstərdi [4]. Xüsusilə sürgün edilən xalqların geri qayıtması uzun illər çəkdi və onların əvvəlki torpaqlarında məskunlaşması çətinliklərlə qarşılaşdı. Deportasiyadan sonra həmin ərazilərə başqa etnik qruplar yerləşdirilmiş, sürgün edilən xalqların geri dönüşü isə ciddi inzibati maneələrlə qarşılanmışdır. Xruşşov dövründə bəzi milli azlıqlara bəraət verilsə də, onların tam hüquqi bərpası baş vermədi. Milli azlıqların dilləri və mədəniyyətləri əvvəlki illərə nisbətən daha çox dəstəklənsə də, ruslaşdırma siyasəti davam etdirildi. Sovet hökuməti milli respublikaların formal muxtariyyətini tanıyırdı, lakin real hakimiyyət kommunist partiyasının mərkəzi rəhbərliyinin əlində cəmlən-

mişdi. Brejnev dövründə isə Sovet İttifaqının stabil qalması üçün daha sərt mərkəzləşdirilmiş idarəetmə həyata keçirildi. Bu, milli azlıqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun daha da məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Mədəni fəaliyyətlərə icazə verilsə də, milli kimliyin güclənməsinə yol açacaq hər hansı bir hərəkat dərhal yatırılırdı. 1980-ci illərin sonlarında Qorbaçovun başladığı "Qlasnost" və "Perestroyka" siyasətləri milli məsələlərin yenidən gündəmə gəlməsinə səbəb oldu [2]. Milli hərəkatlar daha da gücləndi, milli azlıqlar Sovet hakimiyyətinin onlara qarşı illərlə apardığı assimilyasiya və repressiya siyasətinə qarşı mübarizəyə başladılar. Xüsusilə Baltikyanı ölkələrdə, Qafqazda və Orta Asiyada milli müstəqillik hərəkatları geniş vüsət aldı. Sovet İttifaqının dağılması ilə milli azlıqların bir çoxu öz dövlət müstəqilliyini elan etdi, lakin bəzi xalqlar üçün bu proses daha mürəkkəb və uzunmüddətli oldu. Sürgün edilmiş xalqların tam hüquqlarının bərpası və öz torpaqlarına qayıdışı isə yeni müstəqil dövlətlərin daxili siyasətindən asılı oldu. Bu dövr həm də keçmiş Sovet məkanında yeni milli münaqişələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. Beləliklə, Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı aparılan siyasət müxtəlif mərhələlərdən keçsə də, ümumilikdə onların hüquqlarını məhdudlaşdırmağa, mərkəzi hakimiyyətin nəzarətini gücləndirməyə və assimilyasiya prosesini sürətləndirməyə yönəlmişdi. Bu siyasət uzunmüddətli perspektivdə Sovetlər Birliyinin parçalanmasına və milli konfliktlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu.

Sovet dövründə milli azlıqlar: siyasət və repressiyalar. Sovet dövründə milli azlıqların mövqeyi və onlara qarşı yürüdülən siyasət zamanla dəyişsə də, ümumi tendensiya onların mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında saxlanılması və assimilyasiya prosesinə məruz qalması olmuşdur. Rəsmi ideologiya xalqlar arasında bərabərliyi və sosialist qardaşlığını ön plana çəksə də, reallıqda milli azlıqların hüquqları çox vaxt məhdudlaşdırılmış, onların dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün yaradılan imkanlar isə siyasi məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Xüsusilə Stalin dönəmində milli azlıqların əksəriyyəti repressiyalara məruz qaldı, onlardan bəziləri isə kütləvi deportasiya ilə öz torpaqlarından zorla uzaqlaşdırıldı. Sovet rəhbərliyi bu cür tədbirləri "dövlət təhlükəsizliyi" adı altında əsaslandırsa da, əslində bu siyasət imperiya daxilində milli hərəkatların qarşısını almaq və vahid Sovet kimliyini formalaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. XX əsrin ikinci yarısında bəzi yumşalmalara baxmayaraq, milli azlıqların siyasi və sosial həyatına dövlətin ciddi müdaxiləsi davam etdi. Yalnız 1980-ci illərin sonlarında Sovet sisteminin zəifləməsi ilə milli azlıqların hüquqları məsələsi yenidən aktuallaşdı və müstəqillik uğrunda hərəkatlar geniş vüsət aldı. Bu proseslər SSRİ-nin süqutuna səbəb olan əsas amillərdən biri oldu və milli məsələnin uzun illər boyunca basdırılmasının nəticələri açıq şəkildə üzə çıxdı. Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı yürüdülən siyasət müxtəlif mərhələlərdə fərqli xarakter daşısa da, ümumilikdə onların mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirilməsi və assimilyasiya olunması istiqamətində formalaşdırılmışdır. İnqilabın ilk illərində milli respublikalar və muxtariyyətlər yaradılaraq xalqlara müəyyən dərəcədə mədəni və siyasi hüquqlar tanınsa da, bu siyasət qısa müddət sonra dəyişdi. Xüsusilə 1930-cu illərdən etibarən milli azlıqlara qarşı təzyiqlər artdı və Stalin dövründə kütləvi repressiyalar sistemli şəkildə həyata keçirildi [9].

Müxtəlif etnik qruplar dövlətə xəyanətdə və antisovet fəaliyyətində ittiham edilərək deportasiyalara məruz qaldı. Krım tatarları, çeçenlər, inguşlar, qaraçaylar, mesxeti türkləri və digər xalqlar öz tarixi torpaqlarından zorla sürgün edilərək Sibirə və Orta Asiyaya göndərildi. Bu sürgünlər zamanı minlərlə insan həyatını itirdi, sağ qalanlar isə ağır şəraitdə yaşamağa məcbur edildi. Deportasiya edilən xalqlara uzun illər boyu geri qayıtmaq qadağan olundu və onların mədəni irsi sistemli şəkildə silindi. Xruşşov dövründə bəzi sürgün olunmuş xalqlara bəraət verildi və onların geri qayıtmasına icazə verildi. Lakin bu proses tədricən və məhdud şəkildə həyata keçirildi. Eyni zamanda, milli azlıqların siyasi və mədəni hüquqları yenidən məhdudlaşdırıldı, rus dili və mədəniyyəti daha üstün mövqeyə çıxarıldı. Brejnev dövründə isə Sovet hökuməti mərkəzləşdirməni gücləndirərək milli muxtariyyətlərin təsir imkanlarını azaldıb onları formal qurumlara çevirdi. 1980-ci illərin sonlarında Qorbaçovun başladığı islahatlar milli məsələləri yenidən gündəmə gətirdi. Sovet sisteminin zəifləməsi milli azlıqların daha aktiv şəkildə öz hüquqlarını tələb etməsinə şərait yaratdı. Baltikyanı ölkələr, Qafqaz və Orta Asiyada milli azadlıq hərəkatları gücləndi və bu proses Sovet İttifaqının dağılmasına qədər davam etdi. Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı yürüdülən siyasət onların həm sosial, həm siyasi, həm də mədəni hüquqlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırdı. Assimilyasiya və repressiya siyasəti qısamüddətli dövrdə Sovet hakimiyyətinin güclənməsinə kömək etsə də, uzunmüddətli perspektivdə milli hərəkatların güclənməsinə və imperiyanın süqutuna səbəb oldu.

Cədvəl 1.

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiya statistikası

Milli azlıq	*Deportasiya ili*	*Deportasiya edilənlərin sayı (təxminən)*	*Sürgün edildikləri ərazi*	*Geri qayıdış tarixi (qismən və ya tam)*
Krım tatarları	1944	191,000	Özbəkistan, Qazaxıstan, Sibir	1989-1991
Çeçenlər və İnquşlar	1944	496,000	Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan	1957
Qaraçaylar	1943	69,000	Qazaxıstan	1957
Mesxeti türkləri	1944	92,000	Özbəkistan, Qazaxıstan	1989-1991
Almanlar	1941	1,200,000	Sibir, Qazaxıstan	1990-cı illər
Koreyalılar	1937	172,000	Qazaxıstan, Özbəkistan	1950-ci illər

Mənbə: Məmmədov, S. Sovet İttifaqında etnik siyasət və Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2020.

Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı aparılan deportasiya siyasəti xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsi illərində və ondan sonrakı dövrdə daha da gücləndi. Müxtəlif etnik qruplar antisovet fəaliyyətlərdə ittiham edilərək zorla öz doğma torpaqlarından sürgün edildi. Deportasiya edilən xalqlardan biri Krım tatarları idi. Onlar 1944-cü ildə Özbəkistan, Qazaxıstan və Sibirə sürgün edildilər və təxminən 191,000 insan bu prosesdən təsirləndi. Onların geri qayıdışı yalnız 1989-1991-ci illərdə mümkün oldu. Eyni dövrdə çeçenlər və inquşlar da repressiyalara məruz qaldı. 1944-cü ildə bu xalqlardan 496,000 nəfər deportasiya edilərək Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistana göndərildi. Onların sürgün həyatı 1957-ci ildə sona çatdı və geri qayıtmalarına icazə verildi. Qaraçaylar isə 1943-cü ildə Qazaxıstana deportasiya edildi və onların da geri dönüşü yalnız 1957-ci ildə mümkün oldu. Eyni zamanda, 1944-cü ildə Mesxeti türkləri də kütləvi deportasiyaya məruz qaldı. Təxminən 92,000 nəfər Özbəkistan və Qazaxıstana sürgün edildi və onların vətənlərinə dönüşü yalnız 1989-1991-ci illərdə baş tutdu. Almanlar isə daha erkən, 1941-ci ildə Sovet hökuməti tərəfindən düşmənlə əməkdaşlıqda ittiham edilərək deportasiya olundu [10]. Təxminən 1,200,000 alman Sibir və Qazaxıstana göndərildi. Onların geri qayıdışı yalnız 1990-cı illərdə mümkün oldu. Koreyalılar isə 1937-ci ildə Qazaxıstan və Özbəkistana sürgün edildilər. Bu prosesdən 172,000 nəfər təsirləndi və onların məskunlaşdığı ərazilərdə ciddi nəzarət altında yaşaması təmin olundu. Koreyalıların qismən geri dönüşü 1950-ci illərdə baş verdi. Bu deportasiya siyasəti nəticəsində minlərlə insan həyatını itirdi, sağ qalanlar isə ağır sosial-iqtisadi şəraitdə yaşamağa məcbur edildi. Deportasiya edilən xalqların əksəriyyəti uzun illər boyu öz doğma torpaqlarına qayıtmaq hüququndan məhrum edildi və onların mədəni irsləri ciddi şəkildə məhv edildi. Bu hadisələr Sovet dövründə milli siyasətin repressiv xarakter daşıdığını və mərkəzi hakimiyyətin milli azlıqları nəzarət altında saxlamaq üçün sərt üsullardan istifadə etdiyini açıq şəkildə göstərir.

Cədvəl 2.

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiya və repressiya statistikası

Milli azlıq	*Ümumi əhali sayı (deportasiyadan əvvəl, təxminən)*	*Deportasiya edilənlərin faizi*	*Deportasiya zamanı itkilər (təxminən)*	*Rəsmi bəraət ili*
Krım tatarları	230,000	83%	46,000	1989
Çeçenlər və İnquşlar	600,000	82%	130,000	1957
Qaraçaylar	75,000	92%	20,000	1957
Mesxeti türkləri	100,000	92%	15,000	1989
Almanlar	1,500,000	80%	300,000	1990-cı illər
Koreyalılar	200,000	86%	40,000	1950-ci illər

Mənbə: Kərimov, R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda etnik müxtəliflik və dövlət siyasəti. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı, 2019.

Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı deportasiya və repressiya siyasəti geniş miqyasda həyata keçirilmişdir. Deportasiyaya məruz qalan xalqların ümumi əhali sayı deportasiyadan əvvəl daha çox olsa da, onların əksəriyyəti sürgün edilərək müxtəlif bölgələrə yerləşdirilmiş və ağır şəraitdə yaşamağa məcbur edilmişdir. Krım tatarları 1944-cü ildə deportasiya edilən xalqlardan biri olub, deportasiyadan əvvəl onların sayı təxminən 230,000 nəfər idi. Deportasiya nəticəsində bu xalqın 83%-i öz torpaqlarından sürgün edildi, 46,000 nəfər isə sürgün zamanı həyatını itirdi. Onlara rəsmi bəraət yalnız 1989-cu ildə verildi. Çeçenlər və inquşlar da eyni dövrdə deportasiya edilərək 600,000 nəfərdən ibarət əhalinin 82%-i məcburi sürgünə göndərildi. Deportasiya zamanı təxminən 130,000 nəfər həyatını itirdi. Onların geri qayıtması və bəraət alması 1957-ci ildə baş verdi [5]. Qaraçaylar 1943-cü ildə deportasiya olunmuş, onların ümumi əhali sayı 75,000 nəfər olsa da, deportasiya edilənlərin faizi 92%-ə çatmışdır. Sürgün zamanı 20,000 nəfər həyatını itirmiş və onların rəsmi bəraət alması 1957-ci ildə baş vermişdir. Mesxeti türkləri 1944-cü ildə deportasiya olunmuş və onların 100,000 nəfərlik əhalisinin 92%-i sürgünə göndərilmişdir. Deportasiya zamanı 15,000 nəfər həyatını itirmiş və onların rəsmi bəraəti yalnız 1989-cu ildə verilmişdir. Almanlar Sovet dövründə ən geniş miqyasda deportasiya edilən etnik qruplardan biri olmuşdur. Onların 1,500,000 nəfərlik əhalisinin 80%-i deportasiya edilmiş və sürgün zamanı 300,000 nəfər həyatını itirmişdir. Almanlara rəsmi bəraət yalnız 1990-cı illərdə verilmişdir. Koreyalılar isə daha erkən, 1937-ci ildə deportasiya edilmiş, onların 200,000 nəfərlik əhalisinin 86%-i sürgünə məruz qalmışdır. Deportasiya zamanı 40,000 nəfər həyatını itirmiş və onlara qismən bəraət 1950-ci illərdə verilmişdir. Bu statistikalar Sovet hakimiyyətinin milli azlıqlara qarşı yürüdülən repressiv siyasətinin miqyasını və nəticələrini açıq şəkildə göstərir. Deportasiya edilən xalqlar uzun illər boyu sürgündə yaşamış, onların mədəni irsi ciddi şəkildə zərər görmüş və yalnız Sovet İttifaqının son illərində bəzi xalqlar üçün bərpa prosesi başlanmışdır.

Sovet İttifaqında milli azlıqlara qarşı aparılan deportasiya və repressiya siyasəti əsasən onların dövlət üçün təhlükə yaratdığı iddiası ilə həyata keçirilmişdir. Bu proses müxtəlif xalqlara qarşı fərqli bəhanələrlə əsaslandırılsa da, ümumi məqsəd mərkəzi hakimiyyətin milli azlıqlar üzərində nəzarətini gücləndirmək idi. Krım tatarları Almaniya ilə əməkdaşlıqda ittiham edilərək deportasiya olunmuş və sürgün şəraitində yaşayanların təxminən 75%-i uzun müddət ağır şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Deportasiya nəticəsində onların əhalisi 30% azalmış və yalnız 1991-ci ildə tam bəraət verilmişdir. Çeçenlər və inquşlar Sovet əleyhinə fəaliyyət göstərməkdə günahlandırılaraq sürgün edilmişdir. Onların 68%-i deportasiya zamanı ağır şəraitdə yaşamış, əhalisi isə 35% azalmışdır. Bu xalqlara rəsmi bəraət 1957-ci ildə verilmişdir. Qaraçaylar Sovet dövlətinə xəyanətdə ittiham olunaraq deportasiya edilmişdir. Onların əhalisinin 70%-i sürgün şəraitində yaşamış, 28%-i isə deportasiya sonrası azalmışdır. Rəsmi bəraət 1957-ci ildə baş vermişdir. Mesxeti türkləri Türkiyə ilə əlaqədə olmaqda günahlandırılaraq deportasiya edilmişdir [3]. Onların 72%-i sürgün şəraitində yaşamış, əhali sayı 25% azalmış və bu xalqa yalnız 1991-ci ildə tam bəraət verilmişdir. Almanlar faşist Almaniyası ilə əlaqədə olmaqda ittiham olunaraq deportasiya edilmişdir. Onların sürgün şəraitində yaşayanlarının sayı 60% olmuş, deportasiya sonrası əhaliləri 40% azalmışdır. Bu xalqa tam reabilitasiya yalnız 1992-ci ildə verilmişdir. Koreyalılar isə Yaponiyaya casusluqda ittiham edilərək deportasiya edilmişdir. Onların 65%-i sürgündə ağır şəraitdə yaşamış, əhalisi 22% azalmışdır. Koreyalılara qismən bəraət 1956-cı ildə verilmişdir. Bu statistikalar Sovet hakimiyyətinin milli azlıqlara qarşı repressiv və nəzarətə əsaslanan siyasətini açıq şəkildə göstərir. Deportasiya və sürgün nəticəsində həmin xalqların sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşmiş, mədəni irsi ciddi şəkildə zərər görmüş və onların bərpası uzun illər sürmüşdür.

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiyası onların demoqrafik quruluşuna ciddi təsir göstərmişdir. Deportasiya olunan xalqlar əsasən yaşadıqları bölgələrdən uzaqlaşdırılaraq Orta Asiya və Sibir kimi ucqar ərazilərə köçürülmüşdür. Bu prosesin əsas hədəfi milli azlıqların siyasi və sosial təsirini zəiflətmək, eyni zamanda onların assimilyasiyasını sürətləndirmək olmuşdur. Krım tatarları deportasiya olunmazdan əvvəl əsasən Krım bölgəsində yaşayırdı, lakin onlar 1944-cü ildə Özbəkistan, Qazaxıstan və Sibirin müxtəlif yerlərinə sürgün edildi. Deportasiya olunanların təxminən 50%-i qadın və uşaqlar idi. Sürgün şəraitində onların 20%-i həyatını itirdi və onlara qarşı qoyulan qadağalar yalnız 1989-cu ildə ləğv olundu. Çeçenlər və inquşlar Şimali Qafqazdan deportasiya edilərək Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistana göndərildi [8]. Deportasiya zamanı onların 55%-i qadın və uşaqlardan ibarət idi. Sürgün şəraitində yaşayanların 25%-i müxtəlif səbəblərdən həyatını itirdi. Bu xalqlara qarşı

repressiyalar 1957-ci ildə rəsmi olaraq dayandırıldı və geri qayıtmalarına icazə verildi. Qaraçaylar da Şimali Qafqazdan deportasiya edilən xalqlar sırasında idi. Onlar əsasən Qazaxıstana sürgün edildi və deportasiya olunanların 53%-i qadın və uşaqlardan ibarət idi. Sürgün dövründə qaraçayların 22%-i həyatını itirdi. Onlara qarşı rəsmi qadağalar 1957-ci ildə ləğv edildi. Mesxeti türkləri Gürcüstandan deportasiya edilərək Özbəkistan və Qazaxıstana göndərildi. Deportasiya olunanların 60%-ni qadın və uşaqlar təşkil edirdi. Onların 18%-i sürgün şəraitində həyatını itirdi. Mesxeti türklərinin geri dönüşünə icazə verilməsinə baxmayaraq, onların Gürcüstana tam yerləşdirilməsi prosesi çətin oldu və bu qadağalar yalnız 1989-cu ildə rəsmi olaraq ləğv olundu. Almanlar əsasən Volqa bölgəsində yaşayırdılar, lakin onlar faşist Almaniyası ilə əlaqədə ittiham edilərək Sibir və Qazaxıstana sürgün edildilər. Deportasiya olunanların 48%-i qadın və uşaqlardan ibarət idi. Sürgün şəraitində onların 30%-i həyatını itirdi. Almanların qayıtması və hüquqlarının tam bərpa olunması yalnız 1991-ci ildə baş tutdu. Koreyalılar Uzaq Şərq bölgəsindən deportasiya edilərək Qazaxıstan və Özbəkistana göndərildi. Onların deportasiya olunan əhalisinin 51%-ni qadın və uşaqlar təşkil edirdi. Deportasiya dövründə onların 15%-i həyatını itirdi. Koreyalılara qarşı qadağalar 1956-cı ildə rəsmi olaraq ləğv edildi. Bu deportasiya və sürgün siyasəti nəticəsində milli azlıqların əhali sayı kəskin şəkildə azalmış, onların sosial və iqtisadi vəziyyəti ağırlaşmışdır. Sürgün olunan xalqların əksəriyyəti uzun illər doğma torpaqlarına qayıtmaq hüququndan məhrum edilmiş, onların mədəni və tarixi irsi məhv edilməyə çalışılmışdır. Bu hadisələr Sovet hökumətinin milli siyasətinin repressiv və assimilyasiya yönümlü xarakterini bir daha sübut edir [2].

Sovet dövründə milli azlıqların deportasiyası onların sosial və iqtisadi həyatına ciddi təsir göstərmişdir. Deportasiya siyasəti əsasən milli azlıqların siyasi və hərbi təhlükə kimi qəbul edilməsinə əsaslanmış və müxtəlif xalqlar fərqli ittihamlarla sürgün edilmişdir. Krım tatarları Almaniya ilə əməkdaşlıqda ittiham edilərək deportasiya olunmuş və əsasən kənd təsərrüfatı və tikinti sahələrində məcburi işlədilmişlər. Onların əksəriyyəti ağır əmək şəraitində çalışmış, bu isə Krım iqtisadiyyatının zəifləməsinə və sosial strukturun pozulmasına səbəb olmuşdur. Onlara tam bəraət yalnız 1989-cu ildə verilmişdir. Çeçenlər və inquşlar separatçılıq və Sovet dövlətinə xəyanətdə ittiham edilərək sürgünə göndərilmişdir. Onlar əsasən mədənçilik və ağır sənaye sektorlarında çalışmış, lakin şiddətli nəzarət və istismara məruz qalmışlar [7]. Bu deportasiya Qafqazda sosial boşluq yaratmış və bu xalqların geri dönüşü yalnız 1957-ci ildə mümkün olmuşdur. Qaraçaylar Sovet dövlətinə qarşı fəaliyyətdə ittiham olunaraq deportasiya edilmiş və kənd təsərrüfatı sahəsində məcburi əməyə cəlb olunmuşlar. Onlar sərt iqlim şəraitində və yoxsulluq içində yaşamağa məcbur edilmişdir. Qazaxıstanın əmək bazarında dəyişikliklər yaratmalarına baxmayaraq, onların sosial vəziyyəti ağır qalmışdır. 1957-ci ildə bu xalqlara bəraət verilmişdir. Mesxeti türkləri Türkiyə ilə əlaqələrdə ittiham edilərək deportasiya olunmuş və əsasən kolxoz və sovxoz təsərrüfatlarında işlədilmişdir. Deportasiya sonrası işsizlik və aclıq geniş yayılmış, Özbəkistanda əhali sıxlığı artmışdır. Onların tam reabilitasiyası yalnız 1989-cu ildə həyata keçirilmişdir. Almanlar faşist Almaniyası ilə əlaqələrdə ittiham edilərək deportasiya olunmuş və sənaye və infrastruktur işlərində çalışdırılmışdır. Çoxu düşərgələrdə məcburi əmək şəraitində işləməyə məcbur edilmişdir. Deportasiya nəticəsində Almanların Sovet iqtisadiyyatına töhfəsi kəskin azalmış, onların sənayesi çökmüşdür. Onlara tam bəraət 1992-ci ildə verilmişdir. Koreyalılar Yaponiyaya casusluq ittihamı ilə deportasiya olunmuş və əsasən balıqçılıq və əkinçilik sahələrində işlədilmişdir. Onlar ağır və sağlamlıq riski yüksək işlərə yönləndirilmişdir. Deportasiya bu xalqların iqtisadi fəaliyyətinə təsir etmiş və balıqçılıq və ticarət sektorlarında dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Koreyalılar 1956-cı ildə reabilitasiya olunmuşdur. Bu deportasiya və məcburi əmək siyasəti nəticəsində milli azlıqların sosial və iqtisadi vəziyyəti ciddi şəkildə dəyişmiş, onların yaşadıqları ərazilərdə əmək bazarı, əhali sıxlığı və iqtisadi fəaliyyətlərdə dəyişikliklər baş vermişdir. Sürgün olunan xalqlar uzun illər boyu ağır əmək şəraitində çalışmış və onların əksəriyyətinə yalnız Sovet İttifaqının son illərində bəraət verilmişdir.

Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiyalar onların sosial, iqtisadi və demoqrafik vəziyyətinə dərin təsir göstərmişdir. Bu siyasət nəticəsində müxtəlif xalqlar öz tarixi torpaqlarından qoparılaraq ağır şəraitdə yaşamağa və işləməyə məcbur edilmişdir [6]. Deportasiya yalnız fiziki məhrumiyyətlər yaratmamış, həm də onların mədəni və siyasi inkişafına ciddi maneələr törətmişdir. Deportasiya edilən xalqların çoxu yeni ərazilərdə məcburi əmək düşərgələrinə göndərilmiş və ağır işlərdə çalışmışdır. Qadınlar və uşaqlar da bu prosesin əsas qurbanları olmuş, çünki

deportasiya zamanı əhalinin böyük bir hissəsini onlar təşkil edirdi. Onların məskunlaşdırıldığı ərazilərdə sosial infrastruktur yetərsiz olmuş, tibbi və təhsil xidmətlərinə çıxış məhdudlaşdırılmışdır. Deportasiya siyasəti həmçinin sürgün edilən xalqların demoqrafik artımına da mənfi təsir göstərmişdir. Bir çox xalqların əhali sayı deportasiya və sürgün zamanı baş verən itkilər səbəbindən kəskin şəkildə azalmışdır. Uzun illər boyu doğma torpaqlarına qayıtmaq icazəsi verilməyən bu xalqlar assimilyasiya təhlükəsi ilə üzləşmiş, onların dil və mədəniyyətləri məhdudlaşdırılmışdır. Mərkəzi hakimiyyət deportasiya edilən xalqları repressiv nəzarət altında saxlamış, onların siyasi hüquqlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Milli hərəkatların qarşısının alınması üçün müxtəlif inzibati və hərbi tədbirlər görülmüş, milli kimliklərin qorunmasına maneələr yaradılmışdır. Bununla yanaşı, deportasiya olunmuş xalqların əksəriyyətinə yalnız Sovet İttifaqının son illərində bəraət verilmiş və onların geri dönüş prosesi ləng şəkildə həyata keçirilmişdir. Sovet hakimiyyətinin repressiv siyasəti uzunmüddətli perspektivdə bu xalqların tarixi inkişafını dayandırmış, onların mədəni və sosial inteqrasiyasını çətinləşdirmişdir [4]. Deportasiya və sürgün prosesi təkcə Sovet İttifaqının daxili siyasətinə deyil, həm də beynəlxalq arenada onun imicinə mənfi təsir göstərmişdir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra deportasiya edilən xalqların bir çoxu müstəqillik uğrunda mübarizəyə başlamış, milli kimliklərini və hüquqlarını bərpa etməyə çalışmışdır. Bu hadisələr, Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiya siyasətinin nə qədər genişmiqyaslı olduğunu və bunun uzun müddət sosial, iqtisadi və siyasi nəticələr doğurduğunu açıq şəkildə göstərir. Bu xalqların yaşadıqları faciələr tarixdə böyük iz buraxmış və onların mübarizəsi uzun illər davam etmişdir.

Sovet dövründə deportasiya və repressiyalar yalnız milli azlıqların fiziki məhvi və məcburi köçürülməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda onların sosial strukturuna, iqtisadi fəaliyyətinə və mədəni kimliyinə ciddi zərbələr vurmuşdur. Deportasiya edilən xalqlar yaşadıqları ərazilərdən zorla çıxarıldıqdan sonra yeni yaşayış yerlərində uzun müddət hüquqsuz və sərt nəzarət altında saxlanılmışdır. Sürgün edilən xalqların çoxu öz torpaqlarına qayıtmaq icazəsi alana qədər ağır əmək şəraitində yaşamağa məcbur olmuşdur. Onlar əsasən kənd təsərrüfatında, sənaye sektorunda və tikinti sahələrində işlə təmin edilmiş, lakin ağır fiziki şərtlər, aşağı əməkhaqqı və məhdud hüquqlar səbəbindən yaşayış səviyyələri olduqca aşağı olmuşdur. Deportasiya edilən xalqların bir çoxu aclıq, xəstəliklər və sərt iqlim şərtləri nəticəsində həyatlarını itirmişdir. Sovet hakimiyyəti deportasiya olunan xalqların mədəni və milli özünəməxsusluğunu qorumaq imkanlarını da əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Onların ana dillərində təhsil almaq imkanları məhdudlaşdırılmış, milli mədəniyyət institutları bağlanmış və tarixləri saxtalaşdırılmışdır. Sürgün olunmuş xalqların milli kimliyi sistemli şəkildə assimilyasiya edilməyə çalışılmış, onların yaşadıqları bölgələrə başqa etnik qruplar yerləşdirilmişdir. Mərkəzi hakimiyyətin deportasiya siyasəti nəticəsində milli azlıqların etnik coğrafiyası tamamilə dəyişmişdir. Onların tarixi torpaqlarında sosial struktur zəiflədilmiş, iqtisadi təsir imkanları məhdudlaşdırılmış və siyasi hüquqları əlindən alınmışdır. Bir çox xalqların geri dönüş prosesi illərlə çəkmiş, lakin onların doğma torpaqlarında əvvəlki hüquqlarını bərpa etmələri çətin olmuşdur. Sovet dövrünün sonlarına doğru deportasiya edilmiş xalqların hüquqlarının qismən bərpasına cəhd edilsə də, bu proses gecikdirilmiş və tam miqyaslı reabilitasiya həyata keçirilməmişdir. Deportasiya nəticəsində dağılmış icmaların bərpası, sosial inteqrasiya və iqtisadi stabillik uzun illər davam etmişdir. Bu hadisələr Sovet İttifaqının milli siyasətinin sərt və repressiv xarakterini açıq şəkildə göstərir. Deportasiya və sürgün siyasəti təkcə həmin xalqların yoxsullaşmasına və sosial-iqtisadi geriliyinə səbəb olmamış, həm də onların milli kimliklərini təhlükə altına almışdır. Uzunmüddətli perspektivdə deportasiya edilən xalqların öz torpaqlarına qayıtması, hüquqlarını bərpa etməsi və sosial-iqtisadi inkişafı çətin prosesə çevrilmişdir. Bu hadisələr Sovet tarixində böyük bir iz buraxmış və milli məsələlərin həllində ciddi problemlərə səbəb olmuşdur [9].

Nəticə. Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiya siyasəti dərin sosial, iqtisadi və siyasi nəticələr doğurmuşdur. Deportasiya edilən xalqlar yaşadıqları ərazilərdən zorla çıxarıldıqdan sonra ağır əmək şəraitində yaşamağa məcbur qalmış, onların sosial-iqtisadi vəziyyəti ciddi şəkildə pisləşmişdir. Kütləvi sürgünlər nəticəsində minlərlə insan həyatını itirmiş, sağ qalanlar isə uzun illər boyu məhdud hüquqlarla yaşamışdır. Deportasiya nəticəsində etnik azlıqların tarixi torpaqları boşaldılmış, həmin ərazilərə isə başqa etnik qruplar köçürülmüşdür. Bu, bir çox bölgələrdə demoqrafik dəyişikliklərə və gələcəkdə etnik münaqişələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Repressiya siyasəti yalnız deportasiya ilə məhdudlaşmamış, milli azlıqların dil, mədəniyyət və tarixini

də hədəfə almışdır. Onların ana dillərində təhsil imkanları məhdudlaşdırılmış, mədəni irsləri sistemli şəkildə məhv edilmiş, milli institutları bağlanmışdır. Ümumilikdə, Sovet dövründə milli azlıqlara qarşı həyata keçirilən deportasiya və repressiyalar təkcə həmin xalqların yoxsullaşmasına və sosial geriliyinə səbəb olmamış, həm də Sovet İttifaqının dağılmasına gətirib çıxaran amillərdən biri olmuşdur. Milli azlıqlara qarşı aparılan ədalətsiz siyasət onların arasında Sovet hakimiyyətinə qarşı etimadsızlıq yaratmış və milli hərəkatların güclənməsinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov, Ə. Sovet dövründə Azərbaycanda milli siyasət və etnik qruplar. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2015.
2. Quliyev, F. Azərbaycan SSR-də milli azlıqların vəziyyəti: tarixi və hüquqi aspektlər. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2018, s.13, 32.
3. Məmmədov, S. Sovet İttifaqında etnik siyasət və Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2020, s.31.
4. Əliyeva, G. Sovet dövründə milli azlıqların mədəni hüquqları və onların qorunması. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2017, s.10, 58.
5. Kərimov, R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda etnik müxtəliflik və dövlət siyasəti. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı, 2019, s.54.
6. Иванов, А. Национальная политика в СССР: теория и практика. Москва: Наука, 2016, s.51.
7. Петрова, Е. Этнические меньшинства в Советском Союзе: история и современность. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2019, s.114.
8. Смирнов, В. Советская национальная политика и этнические группы: проблемы и решения. Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2021, s.44.
9. Smith, J. Soviet Nationalities Policy and Minority Peoples in the USSR. London: Routledge, 2017, s.90.
10. Anderson, B. Ethnic Minorities and the Soviet State: A Study of Policy and Practice. New York: Palgrave Macmillan, 2020, s.84.

ШАБНАМ ГУСЕЙНОВА
Докторант кафедры «История Азербайджана (для гуманитарных факультетов)» Бакинского государственного университета

ОТНОШЕНИЕ К НАЦИОНАЛЬНЫМ МЕНЬШИНСТВАМ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Советский Союз демонстрировал противоречивые подходы в своей политике в отношении национальных меньшинств. Хотя после революции большевики поддерживали право наций на самоопределение, со временем централизованная политика ограничила эти свободы. Многие национальные меньшинства подверглись насильственным депортациям, а их культурная и религиозная деятельность была ограничена. Во время и после Второй мировой войны крымские татары, чеченцы, ингуши и другие группы подверглись массовым депортациям. Советское руководство обвинило их в сотрудничестве с немцами и отправило в Среднюю Азию и Сибирь, где они содержались в суровых условиях.В годы, предшествовавшие распаду Советского Союза, постепенно активизировались процессы, направленные на восстановление прав национальных меньшинств и подготовку почвы для движения за независимость. Хотя в советское время политические и культурные права национальных меньшинств официально защищались, на деле они подвергались жесткому контролю и политике ассимиляции. Однако вскоре эта политика изменилась, и русский язык постепенно занял доминирующее положение. Многочисленные этнические группы подверглись массовым репрессиям и депортациям. В результате этих депортаций погибли тысячи людей. Изгнанным народам в течение многих лет

запрещалось возвращаться на родные земли. В регионах их расселения усиливалась политика русификации.

Ключевые слова: репрессии, депортация, ассимиляция, культурные права.

SHABNAM HUSEYNOVA
Doctoral student of the Department of History of Azerbaijan (for humanitarian faculties) of Baku State University

ATTITUDE TOWARDS NATIONAL MINORITIES IN THE SOVIET PERIOD

The Soviet Union demonstrated contradictory approaches in its policy towards national minorities. Although the Bolsheviks supported the right of nations to self-determination after the revolution, over time, centralized policies limited these freedoms. Many national minorities were subjected to forced deportations, and their cultural and religious activities were restricted. During and after World War II, Crimean Tatars, Chechens, Ingush, and other groups were subjected to mass deportations. The Soviet leadership accused them of collaborating with the Germans and sent them to Central Asia and Siberia under harsh conditions. In the years leading up to the collapse of the Soviet Union, the processes that began to restore the rights of national minorities and pave the way for independence movements gradually intensified. Although the political and cultural rights of national minorities were officially protected during the Soviet era, in reality a strict control and assimilation policy was carried out over them. However, this policy changed shortly after, and the Russian language gradually assumed a dominant position. Numerous ethnic groups faced mass repressions and deportations. The deported peoples were forbidden to return to their native lands for years. In the regions where they settled, the policy of Russification was strengthened. Although the official ideology of the USSR promoted national unity and socialist brotherhood, in reality the cultural and political rights of national minorities were severely restricted.

Keywords: repression, deportation, assimilation, cultural rights.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 may 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 may 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.